

Б.С. ӘБЖЕТ¹✉, М.М. БАХТЫБАЕВ², К.М. ЖЕТІБАЕВ³

¹филология ғылымдарының кандидаты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz,

²Археология ҒЗИ-ның жетекші ғылыми қызметкері

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: mels.bakhtybaev@ayu.edu.kz

³тарих ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz

СЫҒАНАҚҚА ҚАТЫСТЫ ДЕРЕКТЕР МЕН АҢЫЗ-ӘНГІМЕЛЕР

Аңдатпа. Мақалада ортағасырлық Сығанақ қаласына қатысты жазба деректер мен халық аузында сақталған аңыз-әңгімелер жайлы сөз болады. Оғыз тайпаларының қаласы болған Сығанақ, кейінірек қыпшақ тайпаларының қарамағына өткен. Шыңғыс хан бастаған моғолдардың шапқыншылығынан соң Сығанақ қайта қалпына келтіріліп, Алтын Орда кезінде діни орталыққа айналған. Берке хан Сығанақ қаласындағы ғұламалардан исламды қабылдаған соң ясауия тариғаты қайта жанданады. Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріне сүйене отырып сопылық әдебиеттің күшеюі негізінде қазақ халқының жыраулық ауыз әдебиетінің қайта түлегенін көруге болады. Бұл зерттеуде Ноғайлы дәуірі мен Қазақ хандығы тұсында дүниеге келген ақындар мен жыраулардың сопылық әдебиеті негізінде «терме», «толғау» секілді ауыз әдебиетіне тән жанрлардың қалыптасуына талдаулар жасалады. Сығанақ қаласының дамуы мен сол жерде мекен еткен байырғы тұрғындардың ислам дінін қабылдаған кезден бастап ислам дінін таратудағы рөлі, сол қаладан шыққан діни ғалымдардың өздерін жаулап алған моғол тайпаларын мұсылман дініне өткізудегі еңбектері де айтылады. Сонымен қатар қазақ халқы үшін Сығанақ қаласының тарихи маңыздылығы, мәдениетінің қалыптасуына тигізген әсері де тілге тиек етіледі.

Сондай-ақ, авторлар кезінде рухани әрі мәдени қала болған Сығанақ қаласына қатысты ауыздан-ауызға тарап келген аңыз-әңгімелердің соңғы кездері жойылып бара жатқандығы, әлі де ел жадында сақталған аңыздарды жазып алудың маңыздылығына тоқталады.

Кілт сөздер: Сығанақ, Берке хан, әз-Жәнібек, Асан ата, Сығанақи, ясауия тариғаты, Қазақ хандығы, терме, толғау.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Әбжет Б.С., Бахтыбаев М.М., Жетібаев К.М. Сығанаққа қатысты деректер мен аңыз-әңгімелер // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3 (125). – Б. 48–58. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.04>

*Cite us correctly:

Abjet B.S., Bahtybaev M.M., Jetibaev K.M. Syganacaq qatysty derekter men anyz-angimeler [Legends, Traditions and Written Information about Syganak] // Iasauy universitetinin habarshysy. – 2022. – №3 (125). – B. 48–58. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.04>

B.S. Abzhet¹, M.M. Bakhtybayev², K.M. Zhetibayev³

¹*Candidate of Philological Sciences*

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz*

²*Senior Researcher of the Research Institute of Archeology*

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz*

³*Candidate of Historical Sciences,*

*Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz*

Legends, Traditions and Written Information about Syganak

Abstract. The article will focus on written sources and folk tales about the medieval city of Syganak. Syganak, which was a city of the Oguz tribes, later passed into the jurisdiction of the Kipchak tribes. After the invasion of the Mughals led by Genghis Khan, Syganak was restored and became a religious center during the Golden Horde. After Berke Khan accepted Islam from the sages, the Yasaviya tariqa was revived in the city of Syganak. Relying on the hikmet of Khoja Ahmed Yasawi, one can see the revival of the Zhyrau oral literature of the Kazakh people on the basis of strengthening Sufi literature. In this study, based on the Sufi literature of poets and zhyrau, born in the era of Nogaili and the Kazakh Khanate, the formation of genres such as «terme», «tolgau», characteristic of oral literature, is analyzed. The development of the city of Syganak and the role of the indigenous population living in it in the spread of Islam since the adoption of Islam are mentioned, as well as the work of religious scholars from this city to convert the conquered Mughal tribes to Islam. In addition, the historical significance of the city of Syganak for the Kazakh people and its influence on the formation of culture is noted.

It also emphasizes the importance of recording folk tales about the once spiritual and cultural city of Syganak, which are still preserved in the memory of the people, in light of the disappearance of legends that were passed from mouth to mouth.

Keywords: Syganak, Berke khan, az-Zhanibek, Asan ata, Sygnaki, Yasawi order, Kazakh Khanate, terme, tolgau.

Б.С. Абжет¹, М.М. Бахтыбаев², К.М. Жетібаев³

¹*кандидат филологических наук*

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz,*

²*старший научный сотрудник НИИ Археологии*

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz*

³*кандидат исторических наук,*

*профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz*

Легенды, предания и письменные сведения о Сыганаке

Аннотация. В статье речь пойдет о письменных источниках и народных сказаниях о средневековом городе Сыганак. Сыганак, который был городом огузских племен, позже перешел в ведение кыпчакских племен. После нашествия Моголов во главе с Чингисханом Сыганак был восстановлен и стал религиозным центром при Золотой Орде. После принятия Берке-ханом ислама от мудрецов в городе Сыганак возродился тарикат ясавия. Опираясь на хикметы Ходжи Ахмеда Ясави можно увидеть возрождение жырауской устной литературы

казахского народа на основе усиления суфийской литературы. В данном исследовании на основе суфийской литературы поэтов и жырау, родившихся в эпоху Ногайли и Казахского ханства, анализируется формирование таких жанров, как «терме», «толгау», характерных для устной литературы. Упоминаются развитие города Сыганак и роли коренного населения, проживавшего в нем, в распространении ислама с момента принятия ислама, а также работа религиозных ученых из этого города по обращению покоренных могольских племен в ислам. Кроме того отмечается историческая значимость города Сыганак для казахского народа и его влияние на формирование культуры.

Также подчеркивается важность записи народных сказаний о некогда духовном и культурном городе Сыганак, которые до сих пор сохранились в памяти народа, в свете исчезновения легенд, которые передавались из уст в уста.

Ключевые слова: Сыганак, Берке хан, аз-Жанибек, Асан ата, Сыгнаки, орден ясавия, Казахское ханство, терме, толгау.

Кіріспе

Тарихи маңызы бар қалаларды зерттеген кезде оған қатысты топонимдік аңыздарға да назар аудару аса маңызды. Ортағасырларда Сыр бойында бой көтерген көптеген қалалардың тарихын зерттеу қазіргі кезде Қазақстан тарихындағы ақтандақтарды қалпына келтіру үшін аса маңызды деректер берері сөзсіз. Соның ішінде Сығанақ қаласы қазақ тарихы үшін маңызы зор ортағасырлық қалаға жатады. Сыр бойында бой көтерген қалалардың тек қана Қазақстан не Орта Азияның мәдениетінің дамуына ғана үлесін қосып қоймай, ортағасырлық мұсылман ренессансының дамуына да айрықша үлес қосқаны белгілі. Отырар қаласынан шыққан әл-Фараби, Түркістаннан шыққан Қожа Ахмет Ясауи мен Сүлеймен Бақырғани, Сығанақ қаласынан шыққан Хисамеддин ас-Сығанақи соның дәлелі бола алады. Қыпшақ хандары мен Қазақ хандығының ордасына айналған Сығанақ қаласы көшпелі қазақ, өзбек халықтарын ислам дініне енгізу, дәстүрлі ислам мәдениетін қалыптастыру жолында маңызды қызмет атқарған. Алтын Орда тұсында ислам дінін қабылдаған Берке, Өзбек секілді хандар осы Сығанақ қаласында өмір сүрген діни ғұламалардың ықпалымен қабылдаған. Қазақ ауыз әдебиетінде жиі ұшырасатын әз-Жәнібек, Асан қайғы, Жиренше секілді тарихи тұлғаларға қатысты тараған аңыздар мен шешендік сөздер де бір жағы осы Сығанақ қаласына қатысы бар екендігі байқалады. Сығанақ қаласы сол тұстағы діни орталық болғандықтан қазақ қоғамында орын алып жатқан көптеген өзгерістер мен тұрмыс-салтқа енген діни өзгерістер де ауыз әдебиетінде сақталып қалған. Әсіресе, сопылық әдебиеттің тигізген әсері айрықша болған. Осындай тарихи деректер мен ауыз әдебиетінде сақталған аңыздарды салыстыра зерттеу де қазіргі кезде ғылым үшін маңызды дүние болып табылады.

Зерттеу әдістері

Сығанақ қаласына қатысты тарихи деректер мен халық ауыз аузындағы аңыздарды салыстыра отырып, мынадай зерттеу әдістері қолданылды: тарихи-салыстырмалы әдіс, салыстырмалы анализ жасау әдісі және тарихи-типологиялық тұрғыдан талдаулар жасалды.

Талдау мен нәтижелер

Сығанақ қаласының тарихы жайлы деректер Қытай деректерінде де ұшырасады. Кейінірек оғыз тайпаларының мекендеген қаласы болғандығы жайлы да деректер бар. Сыр бойындағы оғыздарды қыпшақтар ығыстырған соң сол кездегі Сығанақ, Сауран секілді қалалар қыпшақтардың қарамағына көшкен. Қазақ хандығы тарихы жайлы жинаққа енген мақаласында М. Бахтыбаев мына деректерді келтірген: «Несмотря на то, что археологических свидетельств о существовании города в так называемый «огузский» и «кипчакский» периоды по прежнему нет, но в факте существования города с таким

названием в бассейне Сырдарьи сомневаться уже не приходится, поскольку он упомянут в целом ряде письменных источников XI–XIII века.

Первым письменным источником, сохранившим известие о Сыганаке является труд «Словарь тюркских наречий Махмуда Кашгарского XI в. Где он называет Сыганак одним из городов гузов: «2793 Сугнак один из огузских городов» (Махмуд ал-Кашгари, 2003)» [1, 121-б.].

Оғыздар ислам дінін қабылдаған тұста Сығанақ қаласы мәдени қала ретінде дами бастағанын көреміз. Оғыздар Сыр бойын мекендеген тұста ислам дініне өтіп, соның негізінде бірқатар жазба деректер қалдырған. «Оғызнама», «Деде Қорқыт кітабы» секілді ортағасырлық жазбалар да осы Сыр бойында тұрған кезінде қалыптаса бастаған. Кейін діни орталыққа да айналған, бірнеше хандықтың астанасы да болған.

Орта ғасырларда салтанаты мен сәні келіскен, Шығыс пен Батысты байланыстырып тұрған, сауда-саттығы мен отырықшы мәдениеті дамыған Сыр бойында орналасқан қалалардың бірі – Сығанақ. Сығанақ қаласының даңқы Алтын Орда кезінде шартарапқа жайылды. Сығанақ қаласында зерттеу жұмыстарын жүргізген профессор С.Жолдасбаев ол турасында былай деп жазады: «Сығанақ Сыр бойындағы қалалармен ғана (Отырар, Сауран, Түркістан, т.б.) тығыз сауда қарым-қатынасын жасап қана қоймай Мауереннахр қалалары Үргенш, Шаш, Бұхара, Самарқанд сияқты т.б. қалалармен тығыз байланысты болған. Және басты көңіл бөлетін мәселе қаланың орналасқан жері арқылы ертедегі дәуірден-ақ керуен жолы өтетін. Ол керуеннің тоқтауына және сауда айналымының қалада тоқтаусыз жүруі қаланың өсіп-өркендеуіне мүмкіндік туғызып отырған. Сондықтан да Сырдарияның орта және төменгі ағысы бойынша жоғарыда аты айтылған қалалармен де өзара сауда байланысының ерте кездерден-ақ жүріп келгендігі» [2, 35-б.].

Сығанақ қаласына қатысты жазба деректер парсы, араб, орыс жылнамаларында да ұшырасып отырады. Тарихшылар мен археологтар тарапынан Сығанаққа қатысты біршама зерттелді, оның көне және ортағасырлық тарихына қатысты көптеген құнды деректер ғылыми айналымға енгізілген. Қала орнынан табылған көне қыш құмыралар мен қорымдар, түрлі заттай бұйымдар оның дәуірі мен мәдениетін анықтауға мүмкіндік береді. Дегенмен, оның ауызша тараған тарихын жинақтау да аса маңызды болып саналады. Бұл жағы осы кезге дейін жіті назарда ұсталмағандығы қынжылтады.

Халқымыздың фольклорлық мұрасы бай болғанымен Сыр бойында орналасқан Сығанақ, Жент сияқты қалаларға қатысты ауыз әдебиеті үлгілері көп сақталмаған. Сыр бойы қалалары ішінде Сығанаққа қатысты аңыздар мен ауыз әдебиетінде сақталған деректер өте аз, мардымсыз екендігі таң қалдырады. Сығанақ маңында өмір сүріп жатқан тұрғындар да ортағасырлық Сығанақ қаласына қатысты жарытымды мәлімет бере алмайды. Оны білетін көнекөз қариялардың өзі дүниеден өтіп кеткен, дер кезінде хатқа түспеген мағлұматтар тарих қойнауына бірге кеткенге ұқсайды.

Дегенмен кейбір жазба деректер мен халық аузында сақталған деректерді салыстыру арқылы кейбір жәйттердің шетін шығаруға болатын сияқты. Соның бірі парсы тарихшысы Джувайнидің «Тарих-и джахан-гушай» атты еңбегінде жазып қалдырған Сығанаққа шабуыл жасаған Шыңғыс хан бастаған моғолдардың кезіндегі мына деректер назар аударуға тұралық деп есептейміз. Сығанақ қаласына жақындап келген қағанның әскері Сығанақ қамалымен бейбіт келісімге шақыру үшін өзі саудагер әрі мұсылман Хасан-қажы деген өзінің қызметінде жүрген кісіні елші ретінде жібереді. Хасан-қажы Сығанақ қаласына бұрын да келіп-кетіп жүрген саудагер әрі сол қаланың тұрғындарын жақсы танитын адам болғандықтан хан жарлығын қала тұрғындарына оқып береді, егер халық бейбіт түрде қаланы Шыңғыс ханға өткізген жағдайда қаланың аман қалатынын айтады. Отбасы мен қала тұрғындарының дүние-мүлкіне тиіспейтіндігін айтып хабарлап болғанша ашуға ерік берген қала тұрғындары айқайға басып, «Жихад жолында соғысамыз», «Аллаһу әкбар!» деген ұранмен Хасан-қажыны сөзін аяқтатпай ұрып өлтіреді.

Бұл хабарды естіген әскербасы Улуш-Иди қаһарына мініп, қаланы түк қалдырмай қиратуға бұйрық береді: «Когда Улуш-Иди получил это известие, он повернул свои знамена против Сугнака и, воспламененный огнем гнева, бился без отдыха от рассвета до заката. Семь дней сражались они под его началом и взяли город штурмом, закрив двери прощения и милосердия, и, мстя за жизнь одного – единственного человека., вычеркнули из книги жизни почти всех его жителей.

Управление городом было поручено сыну убитого Хасан-хаджи, с тем чтобы тот мог собрать вместе уцелевших, которые все еще прятались по углам. Выступив оттуда, монголы захватили Узгенд и Барджлык-Кент, тем не было всеобщего избиения, поэтому что население сильно не сопротивлялось» [3, 28-б.].

Бұл жерде назар аударарлық бір деталь бар, қайтыс болған Хасан-қажының баласын сол Сығанақ қаласына әкім етіп тағайындауы. Өзкенд пен Баршынкентті соғыссыз бағындырған соң сол маңайда орналасқан ескі қорымда көптеген атақты адамдардың жерленуі әрі осы кезге шейін жақсы сақталуы да зерттеуді қажет ететін дүниелер. Сол қорымда бой көтерген айрықша сәулетті салынған кесене – Асан ата кесенесі. Құрылыстың келбеті мен сыртқы сәулеті XII–XIII ғасырлардағы Тараз, Сайрам қалаларындағы сәулет өнеріне, қарахандықтар кезіндегі бой көтерген кесенелер мен құрылыс ғимараттарына жақын келеді. Бұл кесененің осы күнге шейін жақсы сақталуы әрі сапалы салынғанына қарағанда бай адам не қолында билігі бар адам тұрғызғаны көрініп тұр. Соған қарағанда Сығанақтың әкімі болған Хасан-қажының баласы әкесінің мәйітін қаладан алып шыққан соң сол мандағы Баршынкенттегі қорымға апарып жерлеген сияқты. Кейін сол кездегі шеберлерді алдырып үлкен кесене тұрғызған болуы керек. Бұл қорымда жерленгендер Алтын Орда тұсында да, кейін де сақталып қалған, қираудан аман қалған.

Халықтың аузындағы аңызға қарағанда осы Асан қайғының кесенесі болуы керек дегенді айтады. Сығанақ көшпелі Әбілқайыр ханның тұсында өмір сүрген Асан-қайғы қазақ хандарының астанасы болған Сығанақтың қасына жерленген деген деректі келтіреді. Бұл аңыз шындыққа жанаспайтын сияқты. Біріншіден Асан атаның басындағы кесене Қазақ хандығы тұсында салынған кесенелерге сәйкес келмейді. Оның үстіне Әбілқайыр ханнан бөлінген Керей мен Жәнібек хандар ол кезде Сығанақты хан ордасы ретінде көтермеген. Жетісудағы моғолдардың ханы Есен-бұғаны паналап барғаны, оларға қазіргі Талас пен Қозыбасы деген жерден жайылым бергені белгілі. Бұл деректер Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи рашиди» кітабында тәптіштеп жазылған.

Қазақ аңызындағы Асан қайғы әз-Жәнібектің қасында жүреді. Жерұйық іздеп Сарыарқаны шарлайды. Әз-Жәнібек ханның кеңесшісі болғандығы айтылады. Ал, Әбілқайыр ханнан бөлінген арғын тайпасын билеуші сұлтандар ханға өкпелеген Керей мен Жәнібек сол тұстағы моғол ханы Есен Бұғаның қарамағына барады. Оның үстіне сол тұста хан ордасы ретінде Сарайшық қаласы маңызды рөлге ие болатын. Кейін Бұрындық сұлтанның Сарайшықты иеленуі де соны білдіреді. Қасым ханның Сарайшықта жерленуі де Қазақ хандары үшін ол кезде Сарайшық стратегиялық жағынан басты назарға болғандығын көрсетеді.

Оның үстіне Асан қайғы дәуірі одан сәл ары Алтын Орда ханы болған әз-Жәнібек хан тұсында өмір сүрген болуы керек деген де деректер ұшырасады. Ол жайлы Серікбол Қондыбай мынадай болжам ұсынады: «Қазақ-ноғайлы аңызында Асан қайғының Жәнібектің қызын алғаны туралы сөз жоқ, бірақ Асан қайғының жалғыз «аңыздық» баласы Абаттың (Абақ, Әмет, Ахмет – оның есімінің басқа нұсқалары) Әз Жәнібек қызын алғандығы айтылады, мұндай ауытқулар фольклордағы жиі кездесетін құбылыстар.

Ал Есен атаның бір баласының аты – Убақ, Асан қайғының баласының аты – Абақ. Осы екі есімнің әкелерінің ат ұқсастығынан басқа, өз ұқсастықтары (абақ-убақ) бар. Біздің «ағар» мен «угор» этнонимдерінің біртектілігі туралы әңгімемізден кейін Абақ пен Убақтың бір бастаудан шыққан образ екендігін де баса айта аламыз» [4, 220–221-бб.].

С. Қондыбайұлы айтып отырған фольклордағы ауытқулар емес, оны фольклордағы жинақталған образ дейді. Мысалы, «Мың бір түн» атты араб ертегісінде халифат дәуіріндегі өткен тарихтардың көпшілігі Харун Рашид патшаның төңірегіне шоғырланып, жинақталған. Алтын Орда хандығы ыдыраған тұста дүниеге келген «Қырымның қырық батыры» атты батырлар жыры да ноғайлы дәуірінде топтасып, бір әулеттен тараған циклді жыр ретінде қалыптасқан болса, өз-Жәнібек, Жиренше, Асан қайғы образдары да сол тарихи оқиғалардың Алтын Орда тұсындағы жиынтық образына айналғанын көреміз. Оның үстіне Асанқайғының баласы қырғыз әдебиетінде Абақ емес, «Мырзатөле» болып келеді. «Қырғыздың тарихи аңызында Асанқайғы арнайы сөз болғанмен Жиренше, Алдар көсе және Жәнібек ханмен байланысты аңыздарда аталып отырады. Солардың бәрінде ол ақылды, бай, «Мырзатөле» атты аңызда хан: «Нағыз жомарт кім бар, батыр кім, сыпайы кім», - деп сұрайды. Сонда Асанқайғы жомарт та, батыр да, сыпайы да менің ұлым Мырзатөле деп жауап береді. Жәнібек хан арнайы адам жұмсап сынатқанда, Асанқайғының айтқандары дұрыс болып шығады» [5, 138-б.].

Өз-Жәнібек ханның қазақ, қырғыз, қарақалпақ секілді халықтардың ауыз әдебиетінен орын алуының тағы бір себебі мұсылманшылықты қабылдаған Өзбек ханның таққа отырған соң сегіз жылдан кейін ислам дінін қабылдағаны және оның баласы Жәнібек ханның кезінде ясауия тариғатының күшейуімен де тікелей байланысты болды. Сол тұста ясауия тариғатының белең ала бастағандығы турасында З.Жандарбек өз еңбегінде былайша түсіндіреді: «Мысалы, Иасауийа шайхы Зеңгі Атаның шәкірттері Садыр Ата, Баба Туклас, Саййид Ата, Ұзын Хасан Ата, Бадр Аталардың Өзбек ханға жасқанбай баруының өзі сол кезеңде Йасауи жолының Жошы Ұлысында қуатты күшке айналғанын көрсетеді және олардың барлығы бір Зеңгі Атаның шәкірттері болып көрінгенімен, олардың әрқайсысы йасауийа тариқатының әр түрлі тармақтарының (силсалаларының) өкілдері екенін байқаймыз. Мысалы Саййид Атаның Қожа Ахмет Иасауидің шәкірті, Отырардың пірі болған Мұхаммад Данышманд Зарнуқи мектебінің түлегі Сүксүк Атаның шәкірті, атақты «Хақиқат ал-арафин» атты шығарманы жазған Исхақ қожаның әкесі Исмаил қожаның ұстазы екендігі жазылған» [6, 85–86].

Зеңгі баба мен Баба Түкті Шашты Әзиздің аттары аңыз боп тарайды. Ол турасында Мырза Ұлықбектің 1425 жылы жазылған «Төрт ұлыс тарихы» атты еңбегінде былай деп жазады: «Таққа отырғанына сегіз жыл болғанда машайықтар және мұсылмандар шейхі, әулиелердің құтбі, әзіреті Зеңгі Ата (Алла оның қабірін нұрландырсын) ишарасымен мәртебелі Сейітзада, Алланың еркімен жолдан адасушыларды тура жолға салушы, мүридтердің пірі мүршиді, тәліптердің қолдаушы хазіреті Сейіт Ата (Алла оның сырын қасиетті етсін), яғни Зеңгі Атаның халифасы арқылы (екеуі де Алланың рахметіне бөленсін) түріктердің доңыз жылына тура келетін 720 хижра жылы исламды қабыл ету құрметіне ие болды. Бұл оқиғаның қысқаша баяны түгелдей «Мақомоти хазрати Саййид Ота алайхир рахма ва-р-ризо» («Хазіреті Саид Ата құзіреті оған Алланың рахметі мен разылығы болсын») жазылған және еске алынған.

Сұлтан Мұхаммед Өзбек хан өзінің елу ұлысымен илаһи бақыт пен ізгілікке жеткенде, хазіреті Сейіт Ата ғайыптың белгісі және Алланың қалауымен оларды Мәуереннахрге алып келді. Хазіреті Сейіт Атаға (оған Алланың рахметі мен разылығы болсын) мойынсұнбағандар және бақыттан үлес ала алмай бойын аулақ ұстағандар қалмақ деген атауға ие болды, мағынасы «қалған» демек-дүр» [7, 226-б.].

Өзбек ханның баласы өз-Жәнібек Тебриз қаласын азат етіп, баласы Бердібекті Әзербайжанға хан сайлайды. Өзі астанасы болған Сарай қаласын гүлдендірген. Асан қайғы өз-Жәнібекке арнаған толғаулары осы Алтын Орда тұсындағы Жәнібекке келеді.

Ел арасында Асан қайғы айтқан екен дейтін утопиялық аңыздар кездеседі. Соның бірі Сыр бойына қатысты айтылған. Ол аңызда Сыр бойына келген абыз былай дейді: «Ұзын

аққан Сыр бойын көргенде: «Басы байтақ, аяғы тайпақ қоныс екен, Қара тауды жайласам, Сырдың бойын қыстасам, қоныс болуға сонда ғана дұрыс екен», – депті» [8, 51-б.].

Асанның қайғы атануы елін-жұртының қамын жеп қайғыруына қатысты емес, оның сопылық бағыттағы ақын болғанын білдіреді. Мысалы, Қожа Ахмет Ясауиді өзіне ұстаз санаған түркменнің ұлы ақыны Мақтымқұлының «Фараги» атануы да сол қайғы дегенді білдіреді. Кей аңызға қарағанда Асан қайғы Ұлытауда жерленгенін айтады. Алтын Орда тұсындағы беделді хандар мен атақты билердің көбі Ұлытауға жерленген. Көшпелі тайпалар үшін Ұлытау киелі мекен болғаны байқалады. Ол жерге Шыңғыс хан, оның баласы Жошы хан, Едіге би, Алаша хан жерленген деп айтылады. Кезінде Тоқтамыс ханмен соғысқа аттанған Ақсақ Темірдің де Ұлытауға арнайы баруында үлкен сыр жатса керек.

Демек, Баршынкенттегі қорымда жатқан Асан атаны Асан қайғының қабірі деп есептеу қисынға келмейтіндей көрінеді.

Сығанақ қаласы ортағасырларда гүлденген, ислам дінінің орталығына айналған, бірнеше діни ғұламаларды дүниеге алып келген атақты қала болған. Шыңғыс хан Сығанақты жаулап алған соң да қала өзінің мәдениетімен, діни орталық ретінде сол тұста өз ықпалын жоғалта қоймағандығын көруге болады. Қала кезінде Жошы тарапынан жауланып алғанымен оның баласы Берке хан мұсылмандықты дәл осы Сығанақ қаласында қабылдағанға ұқсайды. Ол туралы Өтеміш қажының «Шыңғыс-наме» кітабында мынадай деректер ұшырасады: «Когда через несколько лет после этого события его отец Йочи-хан умер, он пришел в город Сыгнак, не будучи в состоянии находиться среди неверных. Когда [же] он пришел в этот вилайет, то прослышав о достохвальных качествах Шейх ал' алам Шайх Сайф ад-Дина Бахарзи, который был [одним] из Халифа хазрата полюса полюсов. Шайх Наджм ад-Дина Кубра, до страстным желанием и любовью. Прибыл к нему на служение и в течение нескольких лет ревностно стремится. Овладесть красней степенью [духовного] совершенства святых. Он все еще находился на служении у шейха в то время, когда умер Саин-хан [и] беки, его в согласии послали гонца к Хулагу-хана» [9, 96-б.].

Бату хан өлген соң оның орнына балалары Сартақ кейінірек Ұлақшы хан болғаны белгілі. Белгісіз себептермен бұл екі баласы да тақта ұзақ отыра алмай қайтыс болған соң таққа мұрагерлікке Батудың інісі Берке хан болып сайланады. Берке өз кезегінде ислам дінін нығайту үшін айтарлықтай жұмыстар жүргізді. Сарай қаласын салдырады. Мәмлүк қыпшақтарымен дипломатиялық қатынас орнатып, Алтын Орда хандығын нығайтуға еңбек еткені тарихтан белгілі.

Сығанақ қаласында дүниеге келген діни ғұламалардың өмірі мен халыққа тигізген пайдасы туралы да тың деректер жинақталу керек. Сығанақтан да кезінде бірнеше ғалымдар шыққаны белгілі. Соның бірегейі – Хисамуддин ас-Сыгнақи. Сығанақи мен Алтын Орда тұсында халыққа тараған ясауия тариғаты арасында рухани байланыс болғаны байқалады. Ол туралы белгілі дінтанушы ғалым Д. Кенжетай өз еңбектерінде мынадай деректер келтіреді: «Бұл рисала көлемі жағынан шағын болғанымен, Иасауи туралы кейіннен жазылған барлық деректерге негіз болған тарихи маңызы бар еңбек болып табылады. Мысалы Иасауитану тарихында Иасауи мұрасы туралы мәлімет қалдырған Алим Шейх өзінің «Ламахат» атты кітабында, Мұхаммед Шарифте «Хужжат-уз Закирин» атты трактаттарын жазарда Сығнақидің осы рисаласын басшылыққа алған [15, III, 73-81; 16]. Яғни, Қожа Ахмет Иасауидің өмірі мен тұлғасына қатысты өте маңызды аңыз-деректердің хатқа түсуі тұңғыш рет осы еңбектен басталған деуге толық негіз бар» [10, 27-б.].

Сол кезде Сығанақ қаласында өмір сүрген қарапайым халық мұсылман дінін ұстағанымен қатар ясауия тариғатын ұстанғанға ұқсайды. Әрі бұл жергілікті егін шаруашылығымен айналысқан отырықшы халықтар Сығанақ қаласының атымен «сунақтар» деген этникалық топты құраған болуы керек. Қазіргі қазақ және өзбек ұлтының құрамындағы сунақ рулары сол Сығанақи ұстанған осы ясауия тариғаты кезінен қалыптасқан деп жорамал жасауға болады. Түркістан мен Сығанақ қалалары арасында діни әрі рухани байланыс

орнағанын көреміз. Қожалардың шежіресін арнайы алып қарастырған Зылиха Ибадуллаева сунақтардың шығу тегі сол жерге келіп дін таратқан Сунақ Атаға барып тірелетіндігі турасында айтады: «Сунақтар – арғы тегі Әбубәкір Сыдықтан тарайтын ұрпақтың бірі. Сунақтардың этногенездік шығу тарихы XII ғ. Өмір сүрген Алла Умей Хисамутдин Сахиби Нихая есімімен тығыз байланысты. Хисамутдин, айтылу ерекшелігінде өзгерістерге ұшырау арқылы Хисамиддин, Асаммаддин аталып, ол жергілікті жерде Сунақ Ата аталып кеткен» [11, 43-б.].

Сығанаққа қатысты аңызға қарағанда тарихи деректер көбірек сақталған. Соның бірі Сығанақ орта ғасырларда қыпшақ халқының астанасы болғандығы айтылады. Кейінірек Қазақ хандығының астанасы да болғандығы туралы деректер ұшырасады. Кезінде парсы тарихшысы Рузбехан өз жазбаларында Сығанақ қазақ ордасының шекарасы деген дерек келтірген: «Со стороны Мавереннахра, пишет Ибн Рузбихан, «началом Туркестана является крепость Аркук, и расположена она на западной сторона, в одном фарсах (около 7 км) от Сыр-Дарий через нее проходит дорога в «восточные крепости Туркестана», город Сыгнак является крайним городом Туркестана на севера, пограничным пунктом Туркестана, как пишет Ибн Рузбихан, «Как передают, - сообщает он в своих мемуарах, - здесь, у этих высоких барханов (за Сыгнаком) кончается Туркестан и начинается Узбекистан. Владения казахов довольно близко подступали к Сыгнаку» [12, 264-б.].

Демек, Қазақ хандығы құрылған тұста да Сығанақ қаласы Қыпшақ хандықтары кезіндегідей мәдени әрі рухани оралық болғанын көреміз. Алтын Орда кезінде де рухани әрі діни орталыққа айналған Сығанақ қаласы, Ноғайлы дәуірі ыдырап, Қазақ хандығы жеке отау тіккен кезеңде де рухани астана ретінде елді бір идеологияға біріктіру жолында маңызды фактор ретінде сақталып қала берген. Еділ бойындағы Сарай, Сарайшық секілді хандар ордасына айналған қалалардың діни әрі мәдени орталығы ретінде Сығанақ қаласы маңызға ие болған. Сол тұстағы хандар және ел билеуші билер мен бектердің пәтуа шығартып, халықты бір идеологияға жұмылдыру жолындағы рухани көсемдері мен шейхтары осы қалада шоғырланғандығын көреміз.

Қала мен дала мәдениеті бір-біріне тығыз байланысты. Дала мәдениеті негізінен қала мәдениетіне қарап бой түзейді. Рухани байланыстар сол тұстағы тарифат жолын ұстанған пірлерге қол беру арқылы жалғасып отырған. Бұл дәстүр қазақ даласында кешегі XX ғасырдың басына дейін сақталды деуге болады.

Қазақ пен қалмақтың айырылуы, қазақтың мұсылман дінін қабылдап, Сығанақ, Түркістан секілді діни орталықтарда отырған дін өкілдерін өздеріне ұстаз тұтуы, көшпелі қазақ тайпаларының тұрмыс-салтына айтарлықтай өзгерістер алып келді. Халал мен харамға қатысты діни түсініктер шамандық сенімдегі қалмақтармен бір табақтан ас жеуге, бір төсекте бас қосуға болмайтындай айырмашылықтар туғызды. Мұның арты бітіспес жаулыққа ұласты. Қазақ хандығы бөлінген соң бұрын тұрмыс-тіршілігі бір-біріне ұқсас жоңғар, қалмақ халықтарынан іргесін ажыратуға, бөлінуге алып келді. Соңғы жаулыққа ұласты, бұл жаулық бірнеше ғасырларға жалғасып отырды. Ол туралы халық аузында мынадай жыр үлгілері де сақталып қалған:

Алаш-алаш болғанда,
Алаша хан болғанда.
Қазақ, қалмақ, ноғайлар
Бәрі сонда бір болған.
Ынтымағы жарасып,
Айдын көлдей дүр болған.
Еділ – Жайық, Оралды
Өрлей қойша жайылған.
Хан Жәнібек өлген соң
Тоқтамыс, Темір болған соң,

Ел ішіне жік түсіп,
Үш бөлшек боп айырылған.
Қазақ, ноғай құбылады,
Мұсылманға жай тартып,
Дін үшін қатты қайғырған.
Қалмақ, ноғай бөлініп,
Кәпірлігі білініп,
Күн шығысқа қайырылған.
Шын бұғыдай сонда деп,
Алтайды мекен жай қылған [13, 18-б.].

Қалмақ халықтары арасында тек моңғол тектес халықтар ғана емес, Алтай, Сібір жағын мекендеген түркі тайпалары да бар болатын. Бұл тайпалар да шамандық сенімді ұстанғандықтан мұсылман дініне көшкен қазақтар мен өзбектерді өздеріне жау санады. XV–XVIII ғасырларда қазақ-қалмақ, қазақ-жоңғар соғысының тұтануы да негізінен осы діни ұстанымға байланысты болған деуге негіз бар. Шамандық сенімнің негізгі төркіні будда іліміне барып байланатын еді. Алдымен моңғолдар, кейінірек қалмақтар, XVIII ғасырда Алтай тауы жағын мекен ететін оймауыт, торғауыт секілді түркі тектес тайпалар будданың бір тармағы ламаизмді қабылдайды. XIX ғасырдың екінші жартысында Орыс империясының құрамына толық өткеніне қарамастан хакастар мен алтай түркілерінің көпшілігі бурханизмді ресми дін ретінде қабылдайды. Бурханизм де будда ілімінен шыққан бір тармағы болатын.

Алтын Орда, Ноғайлы дәуірі мен Қазақ хандығы тұсында өмір сүрген Сығанақ қаласы тек қана мәдени және сауда орталық қана емес, діни орталық ретінде де еліміздің рухани әлемін дамытқан маңызды орталық болғандығын көреміз. Қазақ ауыз әдебиетінің ерекше дамуына Қожа Ахмет Ясауидің («Диуани хикмет» атты еңбегі айрықша ықпал еткен. Ауыз әдебиетінде қалыптасқан «терме», «толғау» секілді ғибраттық, дидактикалық шығармалардың дүниеге келуінің бастауы осы сопылық әдебиеттен келіп шығады. Оны Қазақ даласына таратуда Сығанақ қаласының орны айрықша рөл атқарған. Бұл жағынан келгенде Сығанақ қаласы көшпелі дала мәдениетін қалыптастыруда, жыршы-жыраулық мектептің қалыптасуына да айрықша әсер еткендігін көреміз. Бұл жағынан алып қарағанда Сығанақ қаласы әлі де терең зерттеулерді қажет ететіндігін байқаймыз.

Қорытынды

Қазақ даласы тек қана көшпелі дала мәдениетімен дымыған деген біржақты сыңаржақ пікірді кешегі Кеңестік өкімет санамызға сіңіріп келді. Алайда, дала мәдениеті қала мәдениетінсіз өздігінен қалыптаспайтындығы белгілі болды. Мал шаруашылығын дамыту, табиғаттың бедеріне қарай егін, мал шаруашылығын тиімді жүргізуді бұрынғы адамдар ежелден-ақ меңгерген. Қазақ даласының көп бөлігі қуаңшылық әрі шөлейтті болып келгендіктен мал шаруашылығын жүргізу тиімді болған. Оңтүстік аймағы суармалы әрі егінге ыңғайлы жылы климатты жерлерде егін егу ісі қолға алынған. Сыр бойында сонау сақ тайпалары кезінен бастап қалалар салынып, сауда-саттық жүргізуді қолға алған. Саудамен қатар мәдениеттің де дамитындығы белгілі. Жібек жолы бойында орналасқан Меркі, Тараз, Шымкент, Иқан, Отырар, Сауран, Сығанақ, Сайрам, Жент секілді, т.б. көптеген қалалар мыңдаған жылдар бойына өмір сүргендігі туралы жазба деректер көптеп сақталған әрі ол қалалардың орындары қазіргі кезде археологтар тарапынан қазылып, зерттелуде. Меркі, Шымкент, Түркістан секілді қалалар кешегі орыс жаулаушылары келіп қиратқанға шейін өмір сүрді. Бұл қалалар арасында әсіресе Түркістан, Сығанақ секілді қалалар ислам дінін таратуда маңызды рөл атқарды. Қазақ даласында жазба әдебиеттің негізінде ауыз әдебиеті де қарқынды түрде дамып отырды. Халық шамандық сенімнен бас тартып, ислам дініне өтті. Оған әсіресе қазақ даласына тараған Қожа Ахмет Ясауидің ясауия тариғаты қатты ықпал еткенін көреміз. Соның негізінде қазақ әдебиетінде пайда болған ақындар сопылық әдебиет

негізінде «қисса», шығыстық әдебиетке құрылған мысал жырлар мен тәмсілдер, «терме», «толғау» секілді жанрларды дүниеге алып келгенін көреміз. Бұл өз кезегінде Сығанақ қаласында өмір сүрген діни ғұламалардың қазақ хандарын ислам дініне енгізу арқылы Сығанақ, Сарай секілді хан ордаларында орныққан әдебиет үлгілері болатын. Бұл дәстүр әлі күнге шейін ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқандығын айтуымыз керек.

Мақала «BR10965310 «Тарихи-мәдени мұра нысаны – ортағасырлық Сығанақ қалашығында кешенді археологиялық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бахтыбаев М., Нурханов Б. Краткая история города Сыганак в свете письменных источников // Қазақ хандығы Қазақ хандығының 550 жылдығына орай 2015 жылдың 19-21 мамыр аралығында Қ.А. Ясауи университеті, Түркология ҒЗИ өткізген халықаралық конфер. матер.-ы. – Алматы: Қазығұрт, 2015. – Б. 118–136.
2. Жолдасбаев С. Ортағасырлық Сығанақ қаласы (X–XVIII ғғ.): көмекші оқу құралы. – Түркістан: Тұран, 2010. – 224 б.
3. История Казахстана в персидских источниках. Том V. Извлечения из сочинений XIII–XIX веков / Отв. ред. и сост. М.Х. Абусейтова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 476 с.
4. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 3-том. Маңғыстау географиясы. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. – Алматы: Арыс, 2008. – 288 б.
5. Қазақ фольклорының типологиясы. – Түркістан: Тұран, 2009. – 376 б.
6. Жандарбек З.З. Иасауи жолы және қазақ қоғамы. Ғылыми зерттеулер. – Алматы: Ел-шежіре, 2006. – 256 б.
7. Улуғбек Мирзо. Тұрт улус тарихи / Б. Ахмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳририда; форс тилидан Б.Ахмедов ва бошқ. тарж. – Тошкент: Чўлпон, 1993. – 352 б.
8. Шешендік шиырлары. – Алматы: Қайнар, 1993. – 239 б.
9. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Факсимилие / перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследования В.П.Юдина. Комментарии и указатели М.Х.Абусейтовой. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 296 с.
10. Кенжетай Д.Т. Иасауитану: Сығнақи, Зарнуқи және Хазини / «Ер Едіге және Алтын Орда тұсындағы билер институтының маңыздылығы» атты Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына және Ахмет Ясауи университетінің жиырма жылдық мерекесіне орай өткен халықаралық ғылыми-теориялық конференция жинағы. – Түркістан: Тұран, 2011. – Б. 25–40.
11. Ибадуллаева З.Ө. Қазақ халқының құрамындағы қожалар (тарихи-этнографиялық зерттеулер): Ғылыми-зерттеу еңбек. – Алматы: Эверо, 2015. – 176 б.
12. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 378 с.
13. Ер Едіге. Қ. Сатпаевтың алғы сөзімен 1927 жылы басылған. – Алматы: Ғылым, 1995. – 152 б.

REFERENCES

1. Bahtybaev M., Nurhanov B. Kratkaia istoriia goroda Syganaka v svete pismennyh istochnikov [A brief history of the city of Syganaka in the light of written sources] // Qazaq handygy Qazaq handygynyn 550 jyldygyna orai 2015 jyldyn 19–21 мамыр аралығында Q.A. Iasau universiteti, Turkologiia GZI otkizgen halyqaralyq konfer. mater-y. – Almaty: Qazygurt, 2015. – B. 118–136. [in Russian]
2. Joldasbaev S. Ortagasyrlyq Syganaq qalasy (X–XVIII ғғ.): komekshi oqu quraly [The medieval city of Syganak (X–XVIII centuries.): auxiliary training manual]. – Turkistan: Turan, 2010. – 224 b. [in Kazakh]
3. Istoriia Kazahstana v persidskih istochnikah. Tom V. Izvlecheniia iz sochinenii XIII–XIX vekov [The history of Kazakhstan in Persian sources. Volume V. Extracts from the writings of the XIII–XIX centuries] / Otv. red. i sost. M.H. Abuseitova. – Almaty: Daik-Press, 2007. – 476 s. [in Russian]

4. Qondybai S. Tolyq shygarmalar jinagy. 3-tom. Mangystau geografiiasy. Mangystau men Ustirtin kieli oryndary [Full collection of works. Volume 3. Geography of Mangystau. Sacred places of Mangystau and Ustyurt]. – Almaty: Arys, 2008. – 288 b. [in Kazakh]
5. Qazaq folklorynyn tipologiiiasy [Typology of Kazakh folklore]. – Turkistan: Turan, 2009. – 376 b. [in Kazakh]
6. Jandarbek Z.Z. Iasauı joly jane qazaq qogamy. Gylymi zertteuler [Iasawi way and Kazakh society. Scientific research]. – Almaty: El-shejire, 2006. – 256 b. [in Kazakh]
7. Ulugbek Mirzo. Turt ulus tarihi [History of the four ulus] / B. Ahmedovning kirish suzi, izohlari va tahririda; fors tilidan B. Ahmedov va boshq. tarj. – Toshkent: Chulpon, 1993. – 352 b. [in Uzbek]
8. Sheshendik shiyrlyry [About eloquence]. – Almaty: Qainar, 1993. – 239 b. [in Kazakh]
9. Utemish-hadzhi. Chingiz-name. Faksimilie [Utemish-hadji. Genghis-name. Facsimile] / perevod, transkripcii, testologicheskie primechaniia, issledovaniia V.P. Iudina. Kommentarii i ukazateli M.H. Abuseitovoi. – Alma-Ata: Gylym, 1992. – 296 s. [in Russian]
10. Kenjetai D.T. Iasaitanu: Sygnaqi, Zarnuqi jane Hazini [Iasauı studies: Sygnaki, Zarnuqi and Hazini] / «Er Edige jane Altyn Orda tusyndagy biler institutynyn manyzdylygy» aty Qazaqstan Respublikasy Tauelsizdiginin 20 jyldygyna jane Ahmet Iasauı universitetinin jiyрма jyldyq merekesine orai otken halyqaralyq gylymi-teoriialyq konferenciia jinagy. – Turkistan: Turan, 2011. – B. 25–40. [in Kazakh]
11. Ibadullaeva Z.O. Qazaq halqynyn quramyndagy qojalar (tarihi-etnografiialyq zertteuler): Gylymi-zertteu enbek [Khoja people in the composition of the Kazakh people (historical and ethnographic research): research work]. – Almaty: Evero, 2015. – 176 b. [in Kazakh]
12. Kliashornyı S.G., Sultanov T.I. Kazahstan. Letopis treh tysiachiletii [Kazakhstan. The Chronicle of three millennia]. – Alma-Ata: Rauan, 1992. – 378 s. [in Russian]
13. Er Edige. Q. Satpaevtyn algy sozimen 1927 jyly basylgan [Er Edige. Printed in 1927 with a preface by K. Satpayev]. – Almaty: Gylym, 1995. – 152 b. [in Kazakh]